

A POGÁNY PILÁTUS-AKTA. IDEOLÓGIAI HARC AZ ISKOLÁKBAN A DIOCLETIANUSI ÜLDÖZÉS FOLYAMÁN

TÓTH ANNA JUDIT

ABSTRACT

The Acts of Pilate. Ideological battles in the schools during the Diocletian persecution
According to the report of Eusebius a text called the Acts of Pilate was forged as a part of the anti-Christian propaganda war under the reign of Maximinus Daia. The text was intended to be taught in schools. These pagan acts were in circulation only for a few years, their text did not survive, unlike the Christian Acts that were later incorporated into the Gospel of Nicodemus. In my paper I argue that there is no evidence that the Christian Acts reflect the content of the pagan Acts. I suggest that in the pagan Acts Christ was presented as a criminal, probably a brigand. I emphasise that these Acts were unique in anti-Christian polemic literature, regarding that they were narrative texts and not philosophical treatises like the works of Porphyry or Sossianus Hierocles. I suggest that the genre of the text was not a letter, e.g. not a letter written by Pilate to the emperor, but it was a real *acta*, a legal document in a dialogue form, and so the original title may have been *Acta Iesu Christi* or *Acta Christi et Pilati* and not simply *Acta Pilati*. In the narrative of the text Christ probably made a full confession of his alleged crimes and this was the cause why contemporary Christians felt it as an offensive blasphemy.

BEVEZETÉS

A tankötelezettség általánossá válása óta nem találhatunk olyan államot, amely ne próbálta volna meg az iskolai tananyagot politikai szempontok mentén befolyásolni, akár egy kívánatosnak tartott ideológiai irányvonalat képviselve, akár azért, hogy az iskolát is az aktuálpolitikai propaganda terepévé tegye. Mindez azonban egy

modern oktatási rendszert és pedagógiát, valamint aránylag fejlett eszközökkel dolgozó propagandagépezet igényel, így meglepő egy olyan 3. századi forrást olvasni, mely az ókorban egyedülálló módon az iskola közvetlen propagandacélokra való felhasználásáról tanúskodik.

Eusebios *Egyháztörténetének* IX. 5. 1. fejezetében a következőket írja:

„Akik Pilátusnak és Üdvözítőnknek Aktáit (*hypomnēmata*) összetákolták, mely telve van mindenféle krisztusellenes káromlással, az uralkodó jóváhagyásával elküldték az uralma alá tartozó egész országba, és falragaszok segítségével arra buzdították az embereket, hogy minden helyen, vidéken és városban tegyék közszemlére ezeket az Aktákat, az iskolamesterek tudományok helyett ezt oktassák a gyerekeknek, és kívülről tanítsák meg nekik.”¹

Az „akik” névmás, illetve a görög eredeti πλασάμενοι participiuma az előző fejezet szereplőire vonatkozik, azaz Maximinus Daia császár kereszténygyűlölő támogatóira. A szöveg egyértelmű, talán a falragasz szó hangzik elsőre kissé anakronisztikusan a *programma* fordításaként, amely itt egyszerűen proklamációt jelent, de a műfordítás helyes, mert a szöveg értelmezése szempontjából fontos, hogy az olvasó értse, hogy mi volt a szöveg terjesztésének szándékolt útvonala: nyilvános helyeken, középületeken függesztették ki.² A szöveg hely két okból is különleges. Egyrészt ez a legfontosabb említése a pogány Pilátus-aktaként ismert szövegnek, másrészt ez az egyetlen olyan ókori szöveg, mely szerint az iskolai oktatásban felhasználtak volna propaganda célú iratokat.

¹ Eusebios, HE, IX. 5.1.: Πλασάμενοι δῆτα Πιλάτου καὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ὑπομνήματα πάσης ἔμπλεα κατὰ τοῦ Χριστοῦ βλασφημίας, γνώμη τοῦ μείζονος ἐπὶ πᾶσαν διαπέμπονται τὴν ὑπ’ αὐτὸν ἀρχὴν διὰ προγραμμάτων παρακελευόμενοι κατὰ πάντα τόπον, ἀγροὺς τε καὶ πόλεις, ἐν ἐκφανεῖ ταῦτα πᾶσιν ἐκθεῖναι τοῖς τε παισὶ τοὺς γραματοδοδασκάλους ἀντὶ μαθημάτων ταῦτα μελετᾶν καὶ διὰ μνήμης κατέχειν παραδιδόμεναι. (ford. Baán István) Meglepően kevés érdeklődést tanúsított a kutatás a szöveg iránt. A legfontosabb a szöveggel foglalkozó tanulmány: Levieils, Xavier: „La polémique anti-chrétienne des Actes de Pilate”. *Revue d’histoire et de philosophie religieuses*, LXXIX, 1999/1, 291–314., illetve lásd még a következőket: Speyer, Wolfgang: *Die literarische Fälschung im heidnischen und christlichen Altertum*, München, C.H. Beck, 1971, 243.; Dubois, Jean-Daniel: „Les « Actes de Pilate » au quatrième siècle”. *Apocrypha*, II, 1991, 85–98; Grüll Tibor: „The Legendary Fate of Pontius Pilate”. *Classica et Mediaevalia*, LXI, 2010, 157–159.; Marcos, Mar: „Falsificación literaria y propaganda durante la Gran Persecución: las Acta Pilati entre paganos, judíos y cristianos”. *Bizantinistica Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 2. s. XV, 2013, 15–32.

² A diocletianusi üldözés első áldozata éppen azért szenved vértanúságot, mert Nikomédiában a köztereken függesztett rendelkezést letépi: Eusebios: *HE*, VIII. 5., Lactantius, *De mortibus*

A KERESZTÉNY ÉS A POGÁNY PILÁTUS-AKTA

Az első felmerülő kérdés, hogy történelmi és irodalmi jelentőségét tekintve mi is volt ez a szöveg. Az ókori keresztények számára hasonló jelentőséggel bírt volna Jézus perének bármilyen bírósági dokumentuma, mint a középkorban a Szent Grál vagy manapság a Lepel. Elvileg két különböző típusú dokumentum készülhetett volna Krisztus perének hivatalos római anyagaként. Először is magának a pernek a jegyzőkönyve. Ilyen dokumentum alighanem ténylegesen létezett, azonban valószínűtlen, hogy túlélte Jeruzsálem ostromát. A másik típusú dokumentum, melyre aztán egy széles apokrif hagyomány épült, Pilátus levél formájában megírt és Tiberius császárnak elküldött jelentése. Bár ifjabb Plinius Traianusszal való levelezése megdöbbentő példákat szolgáltat rá, hogy egy tartományi helytartó mennyire apró ügyekben is kénytelen volt a császár jóváhagyását és döntését kérni, ezek azonban a döntésre váró ügyek, nem pedig a már megtörtént intézkedésekről szóló beszámolók. Pilátus esetében nem valószínű, hogy jelentéstételi kötelezettsége lett volna a császár irányában a zsidó alattvalók köztörvényes pereiben, ez pedig azt jelenti, hogy a Pilátus által írott hivatalos levél soha nem is létezett.

Mindkét típusú dokumentum hiányát gazdag apokrif anyag igyekezett pótolni. Az első típus fennmaradt példája a Nikodémus-evangélium bevezető része; ehhez a pert leíró bevezető részhez talán utólagosan csatolták a Krisztus *ad inferos* alászállását és az ószövetségi igazak kiszabadítását tartalmazó későbbi fejezeteket.³ A másik típust azok a rövidebb iratok képviselik, melyek magukat Pilátus levelének állítják, amelyben a helytartó beszámol a császárnak Jézus peréről.⁴

Krisztus valóságos aktája valószínűleg egy rövid irat volt, tömörségében és rövidségében ahhoz hasonló, ahogy János evangéliuma leírja Krisztus és Pilátus párbeszédét. Egy modern hamisító az evangéliumihoz minél közelebb álló szöveget kreálna, hogy a hitelesség látszatát keltse, az antik apokrifek szerzői viszont minél több új információt akartak nyújtani közönségüknek, így olyan szövegeket írtak, melyekről utólag nehéz elhinni, hogy valaha bárki hitelesnek tartotta őket. A Pilátus-

³ Az általam használt szövegkiadás: EHRMAN, Bart D. – PLEŠE, Zlatko: *The Apocryphal Gospels. Texts and Translations*. Oxford, Oxford University Press, 2011, 429–489. A szöveg I–XIV. fejezete a tulajdonképpeni *acta Pilati*, a hátralevő fejezetek témája pedig Krisztus alászállása a pokolra.

⁴ *Anaphora Pilati*, vagyis Pilátus beszámolója Tiberiusnak, *Paradosis Pilati*, Pilátus perének és kivégzésének története, Pilátus levele Claudiuszhoz, ill. a kölcsönös levélváltása Heródezzel: EHRMAN–PLEŠE: i. m., 494–535. Az apokrif Pilátus-tradíció összefoglalásához lásd: GRÜLL: i. m., 158–160.

apokrifek többsége egy sajtószerű Pilátus-hagiográfia részét képezi, melynek fő célja, hogy a római helytartót mentesítsék minden felelősség alól Jézus kereszthalálában, és a szó legszorosabb értelmében a mennybe menesszék.⁵

E szövegek datálása nehézkes, a legjobban kutatott Nikodémus-evangélium keltezése különböző kutatóknál a meglehetősen széles, 2. és a 6. század közötti időtartományban szóródik,⁶ bár a kutatás inkább a kései, 4. század utáni keltezésre hajlik.⁷ Ez azonban azt jelenti, hogy már a ránk maradt korpusz keletkezését megelőzően is léteztek további, mára elveszett apokrifek a témában, ugyanis Iustinos mártír már 160 körül említést tesz Jézus perének fennmaradt aktáiról.⁸ Nem peraktáról, hanem a levelezésről beszél Tertullianus, a 3. század elején.⁹ Nem állapítható meg, hogy a fennmaradt apokrifek milyen viszonyban állnak a korai egyházatyák által ismert szövegekkel.

Az Eusebios által ismert pogány *Acta* tartalmáról, szerkezetéről gyakorlatilag semmit sem tudunk. Eusebios *hypomnémának* nevezi, ami emlékeztetőt, feljegyzést jelent, ez lehet a latin *acta* fordítása is, de Pilátusnak a császárhoz írott állítólagos feljegyzéseihez is alkalmas cím.¹⁰ Nem lehetett túlzottan hosszú irat, hiszen terjesz-

⁵ GRÜLL: i. m., 167.: annyira, hogy a Pilátus név a koptok között bevett keresztnévvé vált.

⁶ EHRMAN – PLEŠE: i. m., 420.

⁷ Wolfgang Speyer (SPEYER, Wolfgang: „Neue Pilatus-Apokryphen“. *Vigiliae Christianae*, XXXII, 1978/1, 53–59.) például hangsúlyozza, hogy a *Nikodémus-evangélium* szövege függ a *Passio Petri et Pauli* szövegétől. LEVIEILS (i. m., 293) 325 és 376 közé keltezi a szöveget. További datálási kísérletek: SCHÄRTL, Monika: *Nicht das ganze Volk will, dass er sterbe. Die Pilatusakten als historische Quelle der Spätantike*, Frankfurt – Berlin – Bern, Peter Lang Verlag, 2011, 25–26. Ha a keresztény apokrifek a pogány aktára adott válaszként keletkeztek, ez is kizárja a korai datálást, azonban valójában nem tudjuk, hogy ez így történt-e.

⁸ Iustinos: 1. apologia, 35. 9.: Καὶ ταῦτα ὅτι γέγονε, δόνασθε μαθεῖν ἐκ τῶν ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου γενομένων ἄκτων. (Hogy ezek így történtek, megtudhatod a Pontius Pilatus alatt készült aktákból is) ill. uő: 48.3. A szövegről említés történik Epiphianosnál is (Panarion, 50. 1.), ami a datálás szempontjából nem lényeges, azonban figyelemre méltó, hogy mindkét szerző a latin *acta* (ἄκτα) szót használja a szöveg megnevezésére.

⁹ Tertullianus: *Apologeticum*, 21. 24.: *Ea omnia super Christo Pilatus, et ipse iam pro sua conscientia Christianus, Caesari tunc Tiberio nuntiavit – sed et Caesares credidissent super Christo, si aut Caesares non essent necessarii saeculo, aut si et Christiani potuissent Caesares.* (Jelentette mindezeket Pilátus, lelkében maga is már keresztény, Tiberiusnak, az akkori császárnak, Krisztusról. A császárok is hittek volna Krisztust illetően, ha vagy a császárok nem lennének szükségesek a világnak, vagy a keresztények császárok lehetnének. Ford. Városi István) Ez a szöveghely nem teszi egyértelművé, hogy Tertullianus ténylegesen találkozott egy a témába vágó apokrif irattal, vagy egy Pilátus megtérésére vonatkozó szóbeli hagyományt ismert.

¹⁰ LEVIEILS (i. m., 292) ez utóbbit tartja valószínűbbnek, számos példát gyűjtve össze a görög nyelvű irodalomból, amelyben a *hypomnéma* hivatalos cíllal készült memoárt, visszaemlékezést, esetleg *annalest* jelent. Azonban ez nem zárja ki, hogy a pogány akta műfajilag jegyzőkönyv volt.

tése arra épült volna, hogy az emberek lemásolják a nyilvánosan elhelyezett szöveget, és saját környezetükben tovább terjesszék. Eusebios szerint tele volt blaszfémiaival, de ezek mibenlétéről nem ír. Egyetlen adatot árul el a szövegről: eszerint a szöveg Tiberius negyedik konzulságára keleződik, tehát Kr.u. 21-re,¹¹ ami bizonyosan téves, mert Pilátus csak 26-ban lett Júdea helytartója.¹² Az nyilvánvaló, hogy Eusebiost erősen foglalkoztatta a szöveg, hiszen négyszer is említi az *Egyháztörténetben*,¹³ a tartalmát azonban nem tartja még cáfolatra sem érdemesnek.

A TÖRTÉNETI KONTEXTUS

Diocletianus császár 303-ban, február 23-án, nem minden előzmény nélkül adja ki keresztényellenes rendeleteinek első csoportját, melyben elrendeli a keresztény templomok lerombolását, a keresztények vagyonának elkobzását, a keresztény iratok elégetését, illetve megtiltja az istentiszteleti célzatú összejöveteleket.¹⁴ Minden állampolgár számára áldozatbemutatáshoz köti a bíróság elé járulást bármilyen polgári vagy büntetőjogi ügyben, így jogilag kiszolgáltatott helyzetbe hozza a keresztényeket. A keresztény előkelőket megfosztja rangjuktól, a császári szabadosokat újra rabszolgává teszi. 303 nyarán, miután a rendelkezés zavargásokat vált ki Szíriában és Meliténében, egy második ediktummal elrendeli a klerikusok letartóztatását, majd egy harmadik ediktum, melyet trónra lépésének huszadik évfordulójához kapcsolódóan adott ki, elrendeli azon papok szabadon bocsátását, akik hajlandók áldozatot bemutatni. Végül 304-ben, valószínűleg január-február folyamán és valamelyik Duna-menti provinciában adja ki a negyedik ediktumot, mely a birodalom minden lakosát áldozatbemutatásra kötelezi. Diocletianus 305. május 1-jén lemond, helyét Galerius veszi át, aki caesarjává a szintén lelkes keresztényüldöző Maximinus Daiát teszi meg. Galerius 311-ben, súlyos betegségében kiad egy türelmi rendeletet, azonban Galerius halála után Maximinus Daia az általa uralt területeken hamarosan felújítja az üldözést, és folytatja 313-ig, amikor

¹¹ Eusebios, *HE*, I. 9. 3.

¹² Iosephus: *Ant.Iud.* XVIII. 4. 2. datálása alapján.

¹³ Eusebios: *HE*, I. 9. 3.: τὸ πλάσμα τῶν κατὰ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ὑπομνήματα χθὲς καὶ πρῶην διαδεδοκότων., I. 11. 9.: τίς ἄν ἐτι λείποιτο ἀποφυγῆ τοῦ μὴ ἀναισχύντους ἀπελέγχεσθαι τοὺς τὰ κατ' αὐτῶν πλασαμένους ὑπομνήματα; IX. 5.1.: ...Πιλᾶτου καὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ὑπομνήματα...; IX.7.1.: οἱ τε παῖδες ἀνὰ τὰ διδασκαλεῖα Ἰησοῦν καὶ Πιλᾶτον καὶ τὰ ἐφ' ὄβρει πλασθέντα ὑπομνήματα διὰ στόματος κατὰ πᾶσαν ἔφερον ἡμέραν.

¹⁴ Az üldözés kronológiájához: FRIEND, W. H. C.: *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford, Basil Blackwell, 1965, 489–521; BARNES, Timothy D.: „Sossianus Hierocles and the Antecedents of the 'Great Persecution'”. *Harvard Studies in Classical Philology*, LXXX, 1976, 239–252.

Licinius győzelme véget vet az uralmának és az üldözésnek is. Eusebios szöveghelye a Pilátus-aktát a Maximinus Daia alatti üldözéshez kapcsolja, és együtt tárgyalja a császár által kibocsájtott egyéb propagandisztikus célú iratokkal.

A POGÁNY PILÁTUS-AKTA TOVÁBBI FORRÁSAI

Ezt a pogány Pilátus-aktát Eusebioson kívül mindössze három további forrás említi. Az első Eusebios latin fordítója, Rufinus, aki egy Eusebios ránk maradt szövegéből hiányzó kiegészítésben is beszél az aktáról az antiochiai Szent Lukianos mártíriumakapcsán: „De nem csalt meg minket halálával sem, hiszen a harmadik napon feltámadt, nem úgy, ahogy a hamisított Pilátus-akta tartalmazza, hanem, bár ártatlan volt, szeplőtelen és tiszta, elvállalta a halált csak azért, hogy feltámadásával legyőzze azt.”¹⁵ Lukianos 312-ben, esetleg 311-ben halt meg, tehát ez a szöveg is Daia uralkodásához köti az *Actát*, bár nem zárja ki a szöveg ennél korábbi keletkezését.¹⁶ Rufinus a *hypomnémát* két esetben *acta*, egy esetben *gesta* szóval adja vissza, tehát úgy tűnik, hogy ő egy jegyzőkönyv-típusú forrásnak képzei el, azonban nem tudjuk, hogy volt-e Eusebioson kívül ismerete az *Actáról*, ami a fordításban támpontot nyújthatott volna neki.¹⁷

¹⁵ Rufinus: *HE*, IX. 6. 3.: *Sed nec nos sua morte decepit, quibus post diem tertium resurrexit, non ut ista, quae nunc falso conscribuntur, continent acta Pilati, sed innocens, immaculatus et purus ad hoc solum mortem suscepit, ut eam vinceret resurgendo.* Nem világos, hogy a *non ut*-tal kezdődő mellékmondat mit tagad: az *Acta* szerint Krisztus nem támadt fel, vagy nem büntetlenül végezték ki, esetleg mindkettő. A szöveg általam használt kiadása: EUSEBIUS; *Die Kirchengeschichte*, herausgegeben... von Eduard Schwartz, Die lateinische Übersetzung des Rufinus ... von Theodor Mommsen, zweiter Band zweiter Teil, Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, herausgegeben von der Kirchenväter-Comission der königl. preussischen Akademie der Wissenschaften, Leipzig, J. C. Hinrich'sche Buchhandlung, 1908.

¹⁶ Lukianos halálához: T. D. BARNES: „The Date and Martyrdom of Lucian of Antioch”. *Zeitschrift für antikes Christentum*, VIII, 2005, 350–53. A hagyományostól eltérő 311. évi datálás mellett szól: M. SLUSSER: „The Martyrdom of Lucian of Antioch”. *Zeitschrift für antikes Christentum*, VII, 2003, 329–337.

¹⁷ Rufinus I. 9. 3.: *actorum, quae recentia confecta plasmate adversum Christum dominum proferuntur. IX.5.1: confinguntur acta quaedam velut apud Pilatum de salvatore nostro habita...* IX. 7. 1. *quando pueris scholaris meditatio de Pilato et Iesu haberi contumeliae nostrae gratia iussa est et confictis referta blasphemiiis per totam diem decantari. I. 11. quod ultra effugium, quae excusatio impudentibus et perfidiis remanebit, quo minus de falsitate gestorum, quae postmodum confinxerunt, apertissime convincantur?*

A második szöveg egy vértanúakta: Tarachus, Probus és Andronicus aktája.¹⁸ Itt a következő hangzik el: „Maximus *hégemón* mondta: Ostoba, nem tudod, hogy akit te [Krisztusnak] hívsz, egy gonosztevő ember volt, akit Pilátus helytartósága alatt keresztre feszítettek, és akinek az aktái fennmaradtak?”¹⁹ A szöveget Thierry Ruinart a teljes mértékben hiteles akták közé vette fel a 17. században,²⁰ azonban ezzel kapcsolatban már a 19. században felmerültek kétségek, stiláris okokon túl például az ügyben eljáró helytartó Flavius rangjelzéssel való megnevezése.²¹ Kérdésünk szempontjából fontos, hogy a mártírakta szövegen belüli datálása bizonyosan téves, ugyanis a konzuli datálás a szöveg elején a 290-es évre vonatkozik. Levieils 304-es dátummal beszél a szövegről,²² ugyanis az *Acta Tarachi...* zárszavai szerint az üldözés első évében járunk. Ezek szerint a három mártír kivégzésére alighanem valóban 304-ben került sor, azonban az *Acta Tarachi...* mint irodalmi szöveg ennél bizonyosan későbbi keletkezésű.²³ Meglehet, hogy a passió szerzője az eseményekhez időben még aránylag közel, tények ismeretében és tapasztalatok birtokában írt, de akkor sem zárhatjuk ki, hogy sűrített az eseményeken, és az üldözés egy későbbi szakaszára jellemző elemet is bevett a szövegbe, így a szöveg önmagában nem bizonyítja, hogy a Pilátus-akta már Diocletianus uralkodása alatt kész volt. Egy korai datálás nem okvetlenül mondana ellen Eusebios szövegének, hiszen ő csak annyit állított, hogy azok, akik korábban elkészítették az aktát (itt *aoristos participiumot* használ),

¹⁸ *Acta Tarachi Probi et Andronici* cap. 9. BHG 1574, okt. 12. Felhasznált szövegkiadás, mely a görög változatot is tartalmazza: D. RUIZ BUENO: *Actas de los mártires. Edición bilingüe completa*, Madrid, Biblioteca de autores cristianos, 2003, 1085–1140. (Az első kiadás 1951-ben jelent meg).

¹⁹ A kissé eltérő görög és latin változatok szövege: *Μάξιμος ἡγεμὼν εἶπεν· Μωρέ, τοῦτο οὐκ οἶδας ὅτι ὁ ἐπίκαλῆ ἄνθρωπὸν τινα γεγενημένον κακοῦργον, ὑπὸ ἐξουσίᾳ δὲ Πιλάτου τινος ἡγεμόνος ἀνατρησθαι σταυρῷ, οὗ καὶ ὑπομνήματα κατὰκείνται; / Maximus dixit: Iniquissime, non scis quem invocas Christum, hominem quemdam factum sub custodia Pontii Pilati punitum, cuius et Acta reposita sunt? (Acta Tarachi... IX. in RUIZ BUENO: i. m., 2003, 1128–1129.)*

²⁰ RUINART, Th.: *Acta primorum martyrum sincera et selecta*. Parisiis, Franciscus Muguet, 1689, 457–492.

²¹ BARNES, Timothy. D.: *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2010, 58. A szigorúan protokolláris nyelvezet ellenére az epikus passiók közé sorolja a kínzások hosszadalmas ismertetése vagy az olyan érthetetlen szerkezeti elemek, hogy miért hurcolják végig a mártírokat fél Kis-Ázsián.

²² LEVIEILS: i. m., 294.

²³ BARNES (*Early Christian Hagiography and Roman History*, 58) javítja is a szöveget a helyes, 304. évi konzul-dátumra, feltételezve, hogy a szerző egy konzul listát használt, melyből téves adatot másolt ki.

azok szétküldik (*praesens historicum*ban) a szöveget, hogy minél szélesebb körben terjesszék. Tehát Eusebios szerint az akták már korábban elkészültek – azonban ez a „korábban” éppúgy jelenthet egyetlen napot vagy hét évet.²⁴

A harmadik szöveg, mely tud az Actáról egészen késői, 10. századi, Symeón Logothetész krónikája. Ez első olvasásra mintha egy új információt is tartalmazna:

„Egy Theoteknosz nevű varázsló (*goés*) Maximianus buzdítására megszerkesztette a Krisztus ügyében Pilátus részéről elkövetett tettek mindenfajta istenkáromlással teli aktáit (*hypomnéma*), szétküldte városba és faluba, és Maximianus parancsára a tanároknak ezt kellett tanítaniuk a gyerekeknek, hogy nevetségessé tegyék a mi misztériumainkat.”²⁵

A szöveg még szóhasználatában is Eusebiost követi, azonban ez a bizánci krónika elárulja a hamisító nevét: egy bizonyos Theoteknos nevű varázsló (*goés*). Történeti személyről van szó, aki még csak nem is elképzelhetetlen az *Acta* szerzőjeként. Antiochia város *curatora* volt, aki aktívan részt vett a keresztényüldözésben, amiért Maximinus Daia egy helytartói tisztséggel jutalmazta, azonban a császár bukása után kivégezték.²⁶ Eusebios szerint elkövetője volt egy másik nagy formátumú csa-

²⁴ Bár a nagy üldözés három császár uralkodása idején ível át, az üldözést támogató lobbij több tagja igazolhatóan végig jelen van a döntéshozók közelében. Eusebios több nevet felsorol, akiket Licinius kivégeztet Maximinus Daiahoz való hűségük miatt, köztük Culcianust, aki az első keresztényüldözés ediktumok életbe lépésekor Egyiptom prefektusa volt (JONES, A. H. M. – MARTINDALE, J. R. – MORRIS, J.: *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. I, Cambridge, Cambridge University Press, 1971, 233.), s e minőségében számos ottani mártíraakta szereplője, például Phileas, Thmuis püspökéé (SEELIGER, Hans Reinhard – WISCHMEYER, Wolfgang: *Martyrerliteratur*, Berlin – München – Boston, De Gruyter, 2015, 223–272). Egy másik prominens keresztényüldözés hivatálnok, Hierocles az üldözés megindulásakor játszott fontos szerepet (BARNES: Sossianus Hierocles and the Antecedents of the ‘Great Persecution’), majd 310–311-ben Egyiptom praefectusaként jelenik meg: P. Oxy XLIII 3120, illetve P. Cair. Isid. 69.23, P. Heid. IV. 323A és P. Coll. Youtie II. 79.13.

²⁵ Felhasznált kiadás: *Symeonis magistri et logothetae chronicon recensuit Stephanus Wahlgren*, Walter de Gruyter, Berolini, 2006 (caput 86. 5): *Θεότεκνός τις γόης ύποθήκη Μαξιμιανού τὰ ἐπὶ Χριστοῦ δῆθεν παρὰ Πιλᾶτου πραχθέντα πλασόμενος ύπομνήματα, πάσης βλασφημίας ἀνάπλα, κατὰ πόλιν καὶ κόμην ἔσταλκε, Μαξιμιανού προστάξαντος τοῖς γραμματοδιδασκάλοις ταῦτα τοὺς παῖδας ἐκδιδάσκειν, ὡς ἂν διαγελῶτο τὸ καθ’ ἡμᾶς μυστήριον.*

²⁶ Eusebios: *HE*, IX. 11. 5. Theoteknos tevékenységéhez lásd.: DOWNEY, Glanville: *A History of Antioch from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton, Princeton University Press, 1961, 333–335. Eusebios állítását, hogy Daia egy helytartósággal jutalmazta Theoteknoszt, megerősíti ankyrai Theodotos vértanúaktája: Barnes: *Early Christian Hagiography and Roman History*, 158. (A szöveg kiadása: Pio FRANCHI DE’CAVALIERI: *I martirii di S. Teodoto e di S. Ariadne*, Roma, Tipografia Vaticana, 1901, 61–87. A kezdeti kételyek ellenére a szöveg történetiségét igazolta: GRÉGOIRE, H. – ORGELS, P.: „La passion de S. Théodote, oeuvre du Pseudo-Nil, et son nouay montaniste”. *Byzantinische Zeitschrift*, XLIV, 1951, 165–184., illetve MITCHELL, Stephen: „The Life of Saint Theodotus of Ancyra”. *Anatolian Studies*, XXXII, 1982, 93–113. Ez az akta azonosítja Theoteknos provinciáját Galatiaként. Eusebios több helyen is említi

lásnak is: Theoteknos az újplatonikus *theurgia* művelője volt, egy szobrot szentelt Zeus Philiosnak, mely a keresztények üldözésére buzdító jóslatokat adott. Licinius hatalomátvétele után megkínóztatja a szobor papjait, és így fény derül a csalásra. Ebből, és abból, hogy Eusebios varázslónak nevezi, úgy tűnik, hogy egy beszélő szoborról lehetett szó, mely a saját szájával, és nem egy jószó közvetítése révén jóslott.²⁷ Theoteknos felbukkanása a bizánci krónikában azonban nem új információ, hanem Eusebios alapján kerülhetett be a szövegbe. Eusebios az *Egyháztörténet* IX. 2–3. fejezetben beszéli el Theoteknos viselt dolgait, a következő fejezet témája az, hogy hogyan próbálják Daia környezetének a tagjai egymást túllícitálni keresztényellenességben, majd ezután következik a Pilátus-akta bemutatása, amelyben a hamisítók (*plasamenoi*) participium még az előző fejezet szereplőire utal. Mivel Daia emberei közül egyedül Theoteknos van nevesítve, érthető, hogy a krónikás neki tulajdonítja a hamisítást. Maga Eusebios is *goésnek* nevezi a *curatort*.

Tehát összesen négy auktor tud a pogány Pilátus-akta létéről, ezek közül a negyedik teljes egészében Eusebiostól függ. A forráshiány oka nem az, hogy az *Acta* hatása publikálása után csekély lett volna, Eusebios szavai és a mártírakták is ennek ellenkezőjére utalnak, inkább az az ok, hogy amennyiben Maximinus alatt kezdték tömegesen terjeszteni, csak néhány évig forgott közkezen, a konstantini fordulat után alighanem minden elérhető példányt megsemmisítettek. Nem tudjuk, hogy milyen mértékben sikerült az iskolai *curriculum* részévé tenni a szöveget, hiszen ehhez az is szükségeltetett, hogy a tanár önként és szabad akaratából lemásolja és tanítsa. Ha egy konkrét város életében erős volt a keresztényellenesség, akkor ez megtörtént, ha nem, akkor valószínűleg nem.

A másik ok, amely az akta terjedését gátolhatta, egészen triviális. Eusebios nem árulja el, hogy milyen nyelvű volt a szöveg, amivel ő találkozott. A tetrarchia idején az adminisztráció nyelve latin, a korábbi gyakorlattól eltérően nem adnak ki hivatalos görög fordítást sem.²⁸ Az Eusebios által idézett következő propagandaszöveg, mely szintén Maximinustól ered, Eusebios saját fordításában került a kötetbe, azonban az illető szövegnek két feliratos töredékét is ismerjük Kisázsziából, és mindkettő latin nyelvű.²⁹ Nem kizárható, hogy az *Actát* is latin nyelven adták ki – már csak azért is,

Theoteknos: HE, IX. 2–3, XI. 5–6, PE, IV. 2. 10–11. Lásd még: BARNES: Sossianus Hierocles and the Antecedents of the 'Great Persecution', 158.

²⁷ DODDS, E. R.: *The Greeks and the Irrational*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1951, 295. Az újplatonikus mágikus szobrokhoz lásd még: TÓTH Anna Judit: „Gyógyító szobrok a késő ókorban”. in Pócs Éva (szerk.) *Tanulmányok a transzcendensről VII. Mágikus és szakrális medicina*, Budapest, Balassi kiadó, 2010, 50–57; TÓTH Anna Judit: „Telesma and Stoeicheion. Magical Statues in Byzantium”. In: Éva Pócs (ed.): *Magical and Sacred Medical World*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2019, 405–434.

²⁸ ADAMIK Béla: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006, 67–73.

²⁹ MITCHELL, Stephen: „Maximinus and the Christians in AD 312”. *The Journal of Roman Studies*, LXXVIII, 1988, 105–123. A vonatkozó szöveghelyek: Eusebios HE, IX.,2. és Lactantius: *De*

hogy a hitelesség látszatával ruházzák fel – így viszont a potenciális célközönség nagy része nem értette a szöveget. Ez nem a szerkesztők ostobaságát bizonyítaná, hiszen a várt propaganda-hatás eléréséhez az is elégséges, hogyha az alattvalók értesülnek róla, hogy létezik egy másik akta, melynek tartalma ellentmond a keresztények állításainak. A mechanizmus hasonló a mai internetes újságok eljárásához, ahol a cikkek annak tudatában készülnek, hogy az olvasók többsége a címen kívül egy sort sem fog elolvasni.

A forrásanyag arra utal, hogy bátran elhithetjük, amire Eusebios utal: a hamisított Pilátus-aktákat Maximinus Daia alatt, a 4. századi keresztényüldözések utolsó szakaszában készítették. Az eseményeket szemtanúként végigélő Eusebios mellett két független forrásunk van: egy mártírakta, mely nem autentikus, de csodás eseményeket sem tartalmaz, illetve egy történetíró, aki anyagát szintén egy mártíraktaból nyeri. Ez arra utal, hogy a Pilátus-aktát felhasználták az üldözések során a keresztények meggyőzésére, azonban semmi jele, hogy az üldözések lezárulta után bárkinek módja lett volna az akta szövegét megismerni. Ez pedig valószínűtlenné teszi, hogy a keresztény Pilátus-akták tartalmilag erre a pogány aktára reflektálnának.

KERESZTÉNYELLENES PROPAGANDA- HADJÁRAT AZ ÜLDÖZÉS ELŐTT

Kétséges, hogy a Pilátus-aktának volt-e irodalmi utóhatása, azonban lehetséges forrásait, előzményeit vizsgálhatjuk. A pogány akták publikálása egy többé-kevésbé átgondolt propagandahadjárat része volt, melyben a korábbi üldözésekhez képest nagy szerep jutott az irodalom egy speciális szegmensének, nevezetesen a vitairatnak.³⁰

1. Az első mű, mely talán már a diocletianusi üldözéshez kapcsolódva keletkezett, egyszersmind a legmagasabb intellektuális szintű támadás volt, melyet a kereszténység ellen az ókorban intéztek, Porphyrios *Kata Christianónja*, mely a *Suda-lexikon* szerint 15 könyvből állt,³¹ és alaposságára jellemző, hogy egy teljes

mortibus 36. 3, Maximinus válasza Tyrosban: Eusebios: *HE*, IX. 7.

³⁰ FRENED, W. H. C.: „Prelude to the Great Persecution: The Propaganda War”. *Journal of Ecclesiastical History*, XXXVIII, 1987/1, 1–18. A vonatkozó szövegekhez összefoglalóan: COOK, John Granger: *New Testament in Greco-Roman Paganism*. Tübingen, Mohr-Siebeck, 2000. Az újplatonikus iskola a kereszténységgel való összeütközéséhez: DIGESER, Elizabeth DePalma: *A Threat to Public Piety. Christians, Platonists, and the Great Persecution*, Ithaca – London, Cornell University Press, 2012.

³¹ *Suda-lexikon*, „Porphyrios” szócikke.

könyvet szentelt csak annak a bizonyítására, hogy Dániel könyve a Makkabeus háborúk idején íródott.³² A *Kata Christianón* datálásában erőteljes a bizonytalanság. Eusebios *Egyháztörténetének* egy megjegyzése alapján úgy tűnik, Szicíliában írta, tehát 270 táján, vagyis függetlenül a diocletianusi üldözésektől.³³ Barnes és mások azonban nyomós érveket hoztak fel a mellett, hogy a mű sokkal későbbi, és a végleges formájában a diocletianusi üldözések alatt, vagy azokat közvetlenül megelőzően publikálták.³⁴ A kérdést tovább bonyolítja, hogy nem zárható ki, hogy a *Kata Christianón* nem egy egységes szerkezetű irat volt, hanem rövidebb, egymástól független iratok gyűjteménye, melyek Porphyrios karrierjének különböző fázisaiban is keletkezhettek.³⁵ Hogy Porphyrios politikai felkérésre dolgozott-e az üldözés alatt, vagy még békeidőben, csupán a filozófus morális attitűdjét minősítené, a mű utóélete viszont így is, úgy is az volt, hogy muníciót adjon a keresztényellenes polemisták egy generációjára számára.

2. Valószínűleg a diocletianusi üldözést közvetlenül megelőzően vagy annak kezdetekor jelent meg Sossianus Hierocles *Philaléthés* (Az igazság barátja) című, valószínűleg a „keresztényekhez” alcímet viselő írása.³⁶ Ez minden bizonnyal teljes egészében a politikai pamflet kategóriájába tartozott. A művet részben Lactantius említéseiből ismerjük, aki a szerzőt személyesen is ismerte, és Nikomédiában kénytelen volt meghallgatni is a mű felolvasását,³⁷ valamint Eusebiostól, aki egy

³² COOK, John Granger: *The Interpretation of the Old Testament in Greco-Roman Paganism*. Tübingen, Mohr-Siebeck, 2004, 197–198; Jeromos, *In Dan. prol.* 771, 1–8.

³³ Eusebios *HE*, VI.,19.,2. Ez alapján a szöveg a 268 utáni években készülhetett.

³⁴ BARNES, T. D.: „Scholarship or Propaganda? Porphyry *Against the Christians* and its Historical Setting.” *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, XXXIX, 1994, 53–65. COOK (*New Testament in Greco-Roman Paganism*, 119–125) alapvetően plauzibilisnek tartja Barnes érveit. Mark EDWARDS („Porphyry and the Christians”. *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, No. 98, *Studies on Porphyry*, 2007, 118) is hajlik rá, hogy elfogadja. Ezzel ellentétesen vélekedik: Brian CROKE („The Era of Porphyry’s Anti-Christian Polemic”. *Journal of Religious History*, XIII, 1984/1. 1–14.). Elizabeth DePalmaDigeser hangsúlyozza, hogy úgy tűnik, Porphyrios műve csak a 90-es évektől vált közismertté, illetve, hogy a fragmentumokban található néhány további, a 390-es évekre utaló, *terminus post quem* datálást lehetővé tevő adat: DIGESER: *A Threat to Public Piety. Christians, Platonists, and the Great Persecution*, 167–168.

³⁵ BEATRICE, Pier Franco.: „Le traité de Porphyre contre les chrétiens: l’état de la question”. *Kernos*, IV, 1991, 119–138; EDWARDS, Mark: „Porphyry and the Christians”. *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, No. 98. *Studies on Porphyry*. 2007. 111–116.; DIGESER: „Porphyry, Julian or Hierocles? The Anonymous Hellene in Macarius Magnes’ Apokritikos”. *Journal of Theological Studies*, LIII, 2002, 167.

³⁶ COOK *New Testament in Greco-Roman Paganism*, 250–276, BARNES: „Sossianus Hierocles and the Antecedents of the ‘Great Persecution’”; DIGESER: „Porphyry, Julian or Hierocles? The Anonymous Hellene in Macarius Magnes’ Apokritikos”.

³⁷ Lactantius: *Div. Inst.* V. 2. 12.: *Alius eandem materiam mordacius scripsit, qui erat tum e numero iudicum et qui auctor in primis faciendae persecutionis fuit: quo scelere non contentus etiam scriptis eos quos adflixerat insecutus est.* (Egy másik férfiú harapósabban írt ugyanerről

Kata Hieroklén című cáfolatot írt hozzá. Amennyiben ennek szerzője az egyház-történet-író Eusebios, és nem egy névrokona, akkor magát a cáfolatot is korainak kell tartanunk, mivel a szerző nem tesz említést sem a keresztényüldözésről, sem Hieroclesnek az abban játszott aktív szerepéről.³⁸ Hierocles 302 körül Oriens *vicarius*a volt, Barnes szerint valószínűleg komoly szerepe volt azokban az eseményekben, melyek az üldözés megindításához vezettek. 304-ben Bithynia *praesese* lesz, ami azt jelentette, hogy a fővárosban ő irányíthatta a keresztényüldözést, majd később Egyiptom *praefectus*ává nevezték ki. Az ő esete tehát teljesen eltér Porphyriosétól, amennyiben róla bizonyosan tudható, hogy keresztényeket kínoztatott meg és végeztetett ki. A mű mindenképp a diocletianusi üldözés korai szakaszában íródott, vagy azt közvetlenül megelőzően. Tartalmáról keveset tudunk, Lactantius minősítését (*alius... mordacius scripsit*) megerősíti egy másik állítása: Hierocles szerint Jézus rablóvezér volt...³⁹

3.) Lactantius hosszasan ír egy meg nem nevezett pogány filozófusról, aki szintén írt a keresztények ellen, ráadásul ezt már az üldözések alatt tette, tehát nem éppen fair play játékosként.⁴⁰ Ezt a filozófust többen Porphyriossal azonosítják,⁴¹ bár Lactantius leírása nem tartalmaz olyan konkrétumot, mely teljes egyértelműséggel Porphyriosra utalna.

4.) Makarios Magnés *Apokritikonja* és az abban szereplő név nélküli pogány.⁴² A keresztény mű itt valószínűleg későbbi, tehát csak a 4. sz. közepén vagy végén íródott, azonban a pogány filozófus, akit cáfol, valószínűleg 3. század eleji. A mű

a témáról; a bírák között ő volt az egyetlen, aki egyúttal elsőrendű kezdeményezője volt a tetteges üldözésnek. Nem érte azonban be ezzel a bűnnel, írásaiban is üldözte azokat, akiket megkínzott. Ford. Dér Katalin) Lactantius: *Div. Inst.* V. 2. 12–V. 4. 1. fejezetei végig ez ellen a mű ellen irányulnak. Itt nem nevezi néven Hieroclest, csak a *De mortibus* 16. fejezetében, de az azonosításban teljes a konszenzus a kutatásban.

³⁸ Eusebios szerzőségének kérdése vitatott: Salvatore BORZI: „Sull’ autenticità del *Contra Hieroclem* di Eusebio di Cesarea”. *Augustinianum*, XLIII, 2003, 397–416.; JOHNSON, Aaron P.: „The Author of the *Against Hierocles*: a Response to Borzi and Jones”. *The Journal of Theological Studies*, LXIV, 2013, 574–594.; MONTINARO, Federico – NEUMANN, Lisa: „Eusebius was the Author of the *Contra Hieroclem*”. *Zeitschrift für Antikes Christentum*, XXII, 2018/2, 322–326.

³⁹ Lactantius: *Div. Inst.* V. 3. 4.

⁴⁰ Uo., V. 2–11.

⁴¹ BEATRICE, Pier Franco: „Antistes philosophiae. Ein christenfeindlicher Propagandist am Hofe Diokletians nach dem Zeugnis des Laktanz”. *Augustinianum*, XXXIII, 1993, 31–47.

⁴² Makarios Magnes: *Apokritikos. Kritische Ausgabe mit deutscher Übersetzung*, herausgegeben von Ulrich Volp. Berlin – Boston, De Gruyter, 2013. Macarius, *Apocriticus*. Translated with introduction and commentary by Jeremy Schott and Mark J. Edwards, Liverpool, Liverpool University Press, 2015.; COOK: *New Testament in Greco-Roman Paganism* 168–249.

hosszas idézeteket hoz a pogány műből. A szerző személye kétséges. A leggyakoribb azonosítási kísérlet szerint Porphyrios művének egy rövidített kivonatát ismerte Makarios,⁴³ esetleg Hierocles *Philaléthését*,⁴⁴ de Iulianus császár sem zárható ki.

Mivel a pogány Pilátus-akta elveszett, és a fenti vitairatokat is csak szórványos töredékekből ismerjük, így tartalmi összefüggéseik csak gyaníthatók, de nem tárthatók fel. Lactantius szövege egyértelművé teszi, hogy az üldözések megindulása után a kormányzati propaganda érdekében a lehető legnagyobb nyilvánosságot adták e polemikus iratoknak.

A POGÁNY AKTA FELTÉTELEZHETŐ TARTALMA

A források nagyon keveset árulnak el a Pilátus-akta tartalmáról, csupán a két, már említett tény: a szöveg téves datálását (ami azt is jelenti, hogy a hivatalos bírósági aktákhoz hasonlóan datálással kezdődött a szöveg), illetve ami Rufinus alapján biztosra vehető, hogy Krisztust bűnözőként mutatta be. Eusebios Keresztelő Szent János kapcsán is említi a hamis *Actát*, de ebből nem szükséges arra következtetnünk, hogy a Keresztelő szerepet kapott a szövegben,⁴⁵ Eusebios a *Testimonium Flavianummal* és általában Iosephus Flavius keresztények mellett szóló történeti pontosságával szemben jelenti ki, hogy az *Acta* hiteltelen.

A források szűkössége ellenére X. Levieils kísérletet tesz az *Acta* tartalmának ennél kimerítőbb rekonstruálására. Egy ilyen rekonstrukció módszertani alapját az a feltételezés teremtheti meg, hogy a Nikodémus-evangélium bevezetését képező keresztény Pilátus-akta a pogány irat vádjainak cáfolatára íródott. Levieils ennek alapján a következő témákat vázolja fel: a születés kérdése, hiszen már Kelsos

⁴³ HARNACK, A von: *Porphyrius, 'Gegen die Christen' 15 Bücher: Zeugnisse, Fragmente und Referate*, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften 10, Berlin, 1916. Porphyrios töredékei közé veszi fel Makarios névtelen hellénjének állításait. Ez ma is többségi álláspontnak tekinthető, vö. ANASTOS, Milton V.: „Porphyry's Attack on the Bible”. in Luitpold Wallach (szerk.): *The Classical Tradition. Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*, Ithaca – New York, Cornell University Press, 1960, 421–450.

⁴⁴ DIGESER: „Porphyry, Julian or Hierocles? The Anonymous Hellene in Macarius Magnes' Apokritikos”. Hasonlóan vélekedett S. PEZZELLA: „Il problema del katà Χριστιανῶν δι Porfirio”. *Eos*, LII, 1962/1, 87–104. M. Edwards szerint a legvalószínűbb, hogy Makarios Magnes „hellénje” több keresztényellenes polemista összeolvasztásából született: EDWARDS: i. m., 119.

⁴⁵ Eusebios: *HE*, I. 11. 9; LEVIEILS (i. m., 303) és DUBOIS (i. m., 43) amellett érvelnek, hogy az akta a Keresztelővel kapcsolatos vádakát is megfogalmazott, de Eusebios szövegéből ez nem okvetlenül következik.

felveti, hogy Krisztus házasságtörésből született,⁴⁶ ehhez kapcsolódva a betlehemi gyermekgyilkosságok kiváltásának a bűne, majd a szegényből elkövetett egyiptomi menekülés,⁴⁷ Krisztus tanítói működéséhez kapcsolódó vádak, miszerint mágus lett volna, illetve királyi címet követelt magának,⁴⁸ majd végül a feltámadás tagadása. Azonban egyáltalán nem biztos, sőt nem is valószínű, hogy a keresztény *Acta* kifejezetten a pogány *Acta* ellen irányult, amely csak néhány évig volt forgalomban. Kronológiai szempontból legalább ennyire plauzibilisen lehetne érvelni amellet, hogy a Nikodémus-evangélium a *Toledot Jesu* egy korai változatával szemben íródott: a vádak a Szanhedrin hozza fel, és az Alvilágra leszállás során a zsidó ősatyák tanúskodnak Krisztus mellett. A Nikodémus-evangéliumban Krisztus ellen felhozott vádak könnyebben értelmezhetőek egy zsidó-keresztény polémia keretein belül.⁴⁹ A Levieils-féle rekonstrukcióban egyetlen téma van, melyet érdemes komolyabban megvizsgálni, az a vád, hogy Jézus rablóvezér lett volna.

Rufinusnál a mártír Lukianos azt mondja, hogy Jézus ártatlan és szeplőtelen (*innocens és immaculatus*) volt, ellentétben az *Acta* állításával. A Tarachus-akta helytartója ugyanezen forrásra hivatkozva gonosztevőnek (*kakurgos*) nevezi. A kortárs szövegekben egy ehhez nagyon hasonló, de konkrét vád hangzott el: Sossianus Hierocles polemikus írása Lactantius szerint tartalmazott egy olyan állítást, hogy Jézus Krisztus rablóvezér volt, kilencszáz haramia vezetője, és ezért ítélték el.⁵⁰ A vád egyik előzménye talán Kelsosnál volt megtalálható, de ő Jézus és tanítványai csoportját még csupán hasonlította rablóbandához, de nem nevezte annak.⁵¹ Nem Hierocles az első, aki tényleges *latrocinium*mal vádolja Jézust és követőit, a 2. századi Rabbi Meirnél is előfordul ugyanez a vád.⁵² Bár e vádak első olvasatra igen bizarrnak hangzanak, eredetük érthető: a lázadás (*seditio/stasis*) és a rablóbandák szervezése (*latrocinium/lésteia*) egymáshoz közel álló, egymást gyakran átfedő fogalmak voltak az ókorban, maga a *latrocinium* alkalmazható volt az erőszakos politikai felforgatásra.⁵³ Ez azt jelenti, hogy a lázadás ténylegesen elhangzó vádját aránylag egyszerű volt egy köztörvényes bűncselekménnyé átfordítani. A *latrocinium*

⁴⁶ LEVIEILS: i. m., 299. A házasságtörés vádja már Kelsosnál megjelent: Origenés: *Kata Kelson I.* 32.

⁴⁷ Uo., 300–301.

⁴⁸ Uo., 301–303.

⁴⁹ A zsidó források szerepét Levieils is hangsúlyozza (LEVIEILS: i. m., 306.), mint amelyek a pogány *Acta* forrásai lehettek. Hasonlóképp DUBOIS: i. m., 93. és HORBURY, W.: *Christ as Brigand in Ancient Anti-Christian Polemic.* in Bammel, Ernst – Moule, C. F. D. (szerk.): *Jesus and the Politics of His Day*, Cambridge – New York – London, Cambridge University Press, 1984, 192.

⁵⁰ HORBURY: i. m., 188., Lactantius: *Div. Inst. V. 3. 4.: Christum ... a Iudaeis fugatum collecta nongentorum hominum manu latrocinia fecisse.* LEVIEILS: i. m., 306.

⁵¹ Kelsosnál még csak hasonlóság van: Origenés: *Kata Kelson, II. 12, II. 44.*

⁵² LEVIEILS: i. m., 306.

⁵³ HORBURY: i. m., 185, pl. Cicero: *Pro Murena 39: hoc Catilinae nefarium latrocinium..*

vádja későn és ritkán tűnik fel a keresztényellenes polémiában, amit Horbury azzal magyaráz, hogy ez a vád, az erőszakos politikai szervezkedés, inkonzisztens volt egyéb keresztényellenes sztereotípiákkal, s magával a tényekkel is: a keresztények nem viseltek hivatalokat, és valóban magas lehetett a nők számaránya.⁵⁴

Anélkül, hogy a tartalomra vonatkozó feltételezések közé merészkednénk, az adatok alapján leszögezhetünk néhány ténytet, melyek már-már triviálisak, azonban fontosak. Nem ismerünk más pogány polemikus szöveget, mely a keresztényellenes vádakat narratív formában fogalmazta volna meg. A műfajt magát, vagyis egy bírósági jegyzőkönyv többé vagy kevésbé irodalmi formába öntött közzététele elsősorban a keresztény mártírákták világából ismerjük, azonban a műfaj nem volt idegen a kereszténységen kívüli kultúrában sem. Egy sor papirusz tanúskodik arról, hogy Egyiptomban is közkezen forogtak azok az akták, melyek a császárokkal konfliktusba kerülő pogány alexandriaiak bírósági pereinek a jegyzőkönyveit tartalmazták.⁵⁵ Bár bizonyos irodalmi átdolgozás ezeknél a szövegeknél is feltételezhető, bizonyosan valós eseményeket dolgoznak fel. Ugyancsak papiruszon maradt fenn egy gyűjtemény, mely többé vagy kevésbé fiktívnek látszó bűnügyi perek aktáit tartalmazza.⁵⁶ A témák mintha egy bulvárlapból érkeztek volna: például egy alexandriai főhivatalnok megöl egy prostituáltat, akinek az anyja pénzbeli kárpótlásért perel, hiszen nem maradt eltartója. A szövegek témája mellett kidolgozottságuk is arra utal, hogy itt egy sajátos irodalmi műfajjal állunk szemben: az (ál)dokumentumregény nagyon modern műfajának antik előzményével. Tehát a folyamat, melynek során egy bírósági akta egy közösség közkincsévé válik, irodalmi szöveggé alakul, olvasói igényekhez adaptálódik, nem lehetett idegen Maximinus Daia kancelláriáján sem, a szerzők rendelkeztek felhasználható előképekkel a saját kulturális miliójukön belülről is.

A következő kérdés a pontos irodalmi műfaj, tehát, hogy a szöveg levélformában íródott-e, vagy párbeszédes jegyzőkönyv volt. A terjesztési mód megkövetelte a terjedelem kordában tartását, így érthető, hogy Levieils egyértelműen a levélforma mellett áll ki,⁵⁷ véleményem szerint azonban szinte bizonyos, hogy az *Acta* jegyzőkönyv volt. Eusebios „Pilátus és a mi Megváltónk *hypomnémáiról* beszél.”⁵⁸ Egy másik helyen a mi Üdvözítőnk ellen készült *hypomnémának* nevezi,⁵⁹ majd, mint írja, az iskolások emlegették „Jézust, Pilátust, és a becsmérő szándékkal összetá-

⁵⁴ Uo., 186.

⁵⁵ MUSURILLO, Herbert A.: *The Acts of the Pagan Martyrs (Acta Alexandrinorum)*, Oxford, Clarendon Press, 1954.

⁵⁶ KANAVOU, Nikoletta – PΑΡΑΘΟΜΑS, Amphilochios: „An Alexandrian Murder Case Revisited (P. Phiammon = BGU IV 1024, pp 6.3–8.21)”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, CC, 2016, 453–469.

⁵⁷ LEVIEILS: i. m.

⁵⁸ Eusebios: *HE*, IX. 5. 1.

⁵⁹ Uo., I. 9. 3.: *κατὰ τοῦ σωτήρος ἡμῶν ὑπομνήματα*.

kolt aktákat”,⁶⁰ a negyedik említéskor az ellenünk összetákolt aktáknak nevezi.⁶¹ Ha az akta Pilátus levelét tartalmazta, és a címbeli *hypomnéma* beszámoló vagy visszaemlékezés értelemben veendő, akkor Eusebios számára elkerülhető lett volna, hogy belekeverje Krisztus nevét a címbe. Az egyházatya azonban szemlátomást ódzkodik tőle, hogy egyszerűen „*Hypomnéma Pilatu*” címmel illesse a szöveget, s ennek a legegyszerűbb magyarázata az lehet, hogy nem ez volt a címe. Logikus feltételeznünk, hogy a szöveget szerkesztői *Acta Iesu Christi* vagy ehhez hasonló címen terjesztették.⁶² Ez a feltételezés a műfajra vonatkozó következményekkel jár: ha a *hypomnéma* visszaemlékezést jelentett volna, nem állhatna mellette Jézus neve genitivusban, csak Pilátusé.

Azt se felejtjük el, hogy ugyanabban a fejezetben Eusebios egy másik *hypomnémáról* is ír:

„Miközben így végrehajtották ezeket a parancsokat, egy másik személy, egy sztratedarkhosz, akit a rómaiak duxnak neveznek, a föníciai Damaszkuszban letartóztatott néhány rossz hírű nőt, akiket a köztérről hurcolt el. Megfenyegette őket, hogy kínzást fog alkalmazni velük szemben, és arra kényszerítette őket, hogy írásbeli vallomást tegyenek róla (λέγειν έγγραφως), hogy valaha keresztények voltak, és látták, hogy a keresztények szégyenletes dolgokat művelnek, sőt még a templomokban is kicsapongásokat folytatnak. [...] Ő is közölte a császárral, amit ezek jegyzőkönyvbe mondtak (ἐν ὑπομνήμασιν τὰς φωνὰς ἐν τεθείσας), és a császár természetesen elrendelte, hogy ezt az írást (γράμματα) is függeszték ki nyilvánosan.”

A *hypomnéma* ebben az esetben nyilvánvalóan jegyzőkönyvnek, aktának fordítandó, azonban az aktának egy olyan változata szerepel itt, amelyre a keresztény vértanú-aktákban nem látunk példát: az egyes szám első személyben elhangzó vallomás, melyet esetleg néha megszakítanak a kihallgató hivatalnok kérdései.

Megfontolandónak tartom a felvetést, hogy a Pilátus-akta pontosan ugyanezt a taktikát alkalmazta. Az invektív irat szerzői előtt három lehetőség állt: Pilátus levélben számol be az általa elítélt Jézus bűneiről vagy egy perjegyzőkönyv keretei között magát Jézust jelenítik meg, aki az ellene felhozott vádakot vagy tagadja, vagy bevallja. Kétségtelen, hogy az utóbbival válhattak ki erőteljesebb hatást.

Szinte teljesen biztosak lehetünk benne, hogy a szöveg tartalmazta valamilyen módon Jézus beismerő vallomását. Ha pusztán a vádak hangoztak volna el, ez sem a pogány, sem a keresztény olvasó számára nem jelentett volna meglepetést, ezek a

⁶⁰ Uo., IX. 7. 1.: *Ἰησοῦν καὶ Πιλάτον καὶ τὰ ἐφ' ὕβρει πλασθέντα ὑπομνήματα*. Ford. Baán István.

⁶¹ Uo., I. 11. 9.: *τὰ κατ' αὐτῶν πλασαμένους ὑπομνήματα*.

⁶² Az Eusebioson kívüli források nem segítenek a kérdés eldöntésében. Rufinus egyedülként *Acta Pilatiként* nevezi meg a szöveget, a Tarachus-aktában az akta szó előtti birtokos esetben álló vonatkozó névmás Krisztus és Pilátus nevére is visszautalhat.

vádak aligha lehettek súlyosabbak, mint a kannibalizmus és a kicsapongás vádja, amit a keresztény hívek kaptak meg már évszázadok óta. Azt minden keresztény tudta, hogy Krisztust hamisan megvádolták, hiszen benne van a Bibliában, a bibliaihoz képest még több hamis vád nem rontott volna a helyzeten. Ezzel szemben a Krisztus szájába adott beismerés már megmagyarázná Eusebios felháborodását, aki blaszfémiaának nevezi a szöveget.⁶³ Ez megmagyarázhatja, hogy Eusebios vagy más miért nem próbálkozik az *Acta* vádjainak egyenkénti cáfolatával: Ha így volt, semmi értelme nem lett volna a szövegben elhangzó vádakat egyenként cáfolni, a keresztény szerzőknek az irat egészének hiteltelenségét kellett bizonyítani.

A RÓMAI ÁLLAM, AZ ISKOLA ÉS A KERESZTÉNYSÉG

Valószínű, hogy az eredeti szöveg részletes instrukciókat is tartalmazott a terjesztés módjára, Eusebios csak egyet emel ki, amelyik legjobban felháborítja: az iskolames-tereknek ezt kellett volna a gyerekekkel olvastatni, és kívülről megtanítani nekik. Ez viszont egészen példátlan tény az ókorból. Pontosítsunk: ez az egyetlen adat, mely explicit módon állítja, hogy a római állam megkísérelt közvetlenül belenyúlni a tananyagba.

Az egyetlen közismert tény azzal kapcsolatban, hogy a Római Birodalomban létezett egyáltalán valami, amit oktatáspolitikának nevezhetünk, az Iulianus császár rendelkezése. 362 júniusában Iulianus császár egy olyan rendelet hoz, mely szerint a grammatikusok és retorika tanárok kinevezése a császár jogkörébe fog tartozni, aki felülbíráhatja a helyi önkormányzatok döntéseit.⁶⁴ Tudjuk, hogy az intézkedés

⁶³ Ugyanezt az elementáris felháborodást látjuk az *Acta Tarachiban* a mártír Andronikos válaszában, mikor a kihallgató ugyanerre a szövegre hivatkozik: *Φιμώθητι, επικατάρατε, οὐκ ἔξεστιν σοι λέγειν· οὐ γὰρ ἄξιός εἰ λαλῆσαι περὶ τούτου.* / *Obmutesce, spiritus immune. Non enim licet tibi loqui de hoc, inique.* (Hallgass, tisztátalan, nem szabad beszélned, mert nem vagy méltó, hogy beszélj róla.) (*Acta Tarachi*...IX. in RUIZ BUENO: i. m., 1129.)

⁶⁴ *Cod. Theod.* XIII. 3. 5.: *Idem a. magistros studiorum doctoresque excellere oportet moribus primum, deinde facundia. sed quia singulis civitatibus adesse ipse non possum, iubeo, quisque docere vult, non repente nec temere prosiliat ad hoc munus, sed iudicio ordinis probatus decretum curialium mereatur optimorum conspirante consensu. hoc enim decretum ad me tractandum referetur, ut altiore quodam honore nostro iudicio studiis civitatum accedant. dat. xv kal. iul., acc. iiii kal. augustas spoletio mamertino et nevitta cons.* Vö. még: CARMON HARDY, P.: „The Emperor Julian and His School Law”. *Church History*, XXXVII, 1968/2, 131; COLPE, Carsten: „Civitas Graeca und Eupistia Hellenike. Kennworte zur Religionspolitik des Kaisers Julian”. in Schöllgen, Georg – Scholten, Clemens (szerk.): *Stimuli. Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum. Festschrift für Ernst Dassmann.* Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 23, Münster.

célja kifejezetten a keresztény professzorok eltávolítására irányult, azonban a szöveg azért kerülhetett be a *Codex Theodosianus*ba, mert az állami kontroll Iulianus után is megmaradt.

Bár hasonló ideológiai alapú beavatkozásra nincs korábbi példa, a törvénykezésben már korábban is van jele, hogy az állam szabályozza az oktatást, a tanárok, csakúgy, mint az orvosok, különféle privilégiumokat élveztek.⁶⁵ Ez azt jelenti, hogy bár az állam kötelező direktívákat nem adhatott ki a tanároknak, hogy mit tanítsanak, a helyi önkormányzatok útján lehetősége volt nyomást gyakorolni a tanárookra, hogy milyen szövegeket olvastassanak a diákokkal – akár a Pilátus-aktát is.

Kérdéses, hogy ez milyen módon érintette a keresztényeket, különösen a keresztény családokat. A keresztény egyház részéről az első századokban kétségtelenül létezett gyanakvás a tanárokkal szemben, de soha nem annyi, hogy elutasítsák az egyházhoz való csatlakozásukat. A korai egyházfegyelemmel foglalkozó szövegek, mint a *Traditio Apostolica*, részletes utasításokkal szolgálnak arra nézve, hogy ki nem lehet katekumen. Ezek a szövegek még szigorúan elutasítóak a katonákkal vagy a tisztségviselőkkel szemben, a *grammaticus*ok esetében csupán annyit mondanak, hogy lehetőleg válasszon más pályát, de ha nem tud másból megélni, akkor tanítson továbbra is.⁶⁶ Ez a távolságtartás, úgy tűnik, a 4. század elejére megszűnt, ekkor már a klérusban is felbukkannak tanárok.⁶⁷ Figyelemreméltó, hogy az fel sem merül, hogy a tanár keresztény gyerekeket tanítson egy keresztény iskolában. Semmi jele, hogy az ókorban létrejöttek volna olyan elemi vagy középszintű iskolák, melyekben a keresztény diákok eltérő tananyagot sajátítottak el. Még találgatni sem tudunk, hogy a keresztény iskolásokat milyen módon érintette, hogy a keresztényellenes propaganda az iskolát is elérte, mint ahogy általánosságban szinte semmit sem tudunk az egyszerű, laikus keresztények túlélési stratégiáiról az üldözések idején.

⁶⁵ A tanári kinevezésekbe való császári beavatkozás már korábban is előfordul: MARROU, Henri-Irénée: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité. Sixième édition revue et augmentée.* Paris, Editions du Seuil, 1965, 407–408, 431–450; LEVIEILS: i. m., 296. A *Codex Iustinianus X.* 53. fejezete együtt tartalmazza az orvosokra és a tanárookra vonatkozó rendelkezéseket, pl.: *Cod. Iust. X. 53. 2.: Imperator Gordianus. Grammaticos seu oratores decreto ordinis probatos, si non se utiles studentibus praebeant, denuo ab eodem ordine reprobati posse incognitum non est.*

⁶⁶ BRADSHAW, Paul E. – JOHNSON, Maxwell E. – PHILLIPS, L. Edwars: *The Apostolic Tradition. A commentary,* Augsburg, Fortress, 2000, 88.

⁶⁷ Így például abban a Diocletianus alatt keletkezett észak-afrikai aktában, melyet később a donatista perekben használnak fel a donatisták *traditor* voltának bizonyítására. Itt a helyi egyház egyik *lectorát* több alkalommal *grammaticus*ként nevezik meg: *Acta apud Zenophilum* 17a és 19a in Ziwsa, Carolus (rec.): *S. Optati Milevitani libri VII,* Pragae – Vindobonae – Lipsiae, F. Tempsky – G. Freytag, 1893, 185, 188.

A keresztény források a mártírokra és a hitehagyottakra fókuszálnak,⁶⁸ míg a korabeli keresztények tömege láthatatlan marad, így érthető, hogy a kutatás ritkán foglalkozik a hétköznapi keresztényekkel.⁶⁹ AnneMarie Luijendijk együtt publikálta a helyi keresztényekre vonatkozó oxyrhynchusi papiruszokat, amelyek komplexebb képet nyújtanak, de természetesen egy csekély volumenű anyagról van szó.⁷⁰

A Pilátus-aktán túl semmilyen további forrást nem ismerünk, mely szerint a császár vagy bármely hatóság konkrét szövegeket írta elő iskolai oktatásra. Eusebios azonban egyáltalán nem látszik csodálkozni a történeteken, csupán felháborodik a szöveg tartalmán. Ha más esetekben, akár rendszeresen is, előírtak vagy javasoltak propagandaszövegeket iskolai oktatásra, nem meglepő, hogy ennek nincs nyoma az írott forrásokban: a történetírók számára az ilyesmi jelentéktelen esemény, a jogi források korpuszai pedig csak olyan anyagot tartalmaznak, melyek érvényessége, hatása permanens volt, ez az aktuálpolitikai propagandára nem igaz. Ez a forráshiány elvágja a további kutatások előtt az utat, a Pilátus-akta esete egy izolált adat, melynek történeti kontextusát csak részlegesen lehetséges feltárni. A Pilátus-akta pusztá léte azonban arra figyelmeztet, hogy a római oktatás történetét vizsgálva sokkal inkább figyelniünk kell a politikai kontextusra. Az ókori középfokú oktatás irodalomcentrikus volt; a mérvadó latin szerzők kánonja, mely az oktatás és az általános műveltség alapjait képezte egészen a legújabb korig, a Római Birodalom iskoláiban formálódott, és nehéz megítélni, hogy e kánon formálódására mekkora hatása volt az éppen aktuális irodalompolitikának. Suetoniustól tudjuk például, hogy Caecilius Epirota volt az a grammatika tanár, aki elsőként kezdte tanítani iskolájában Vergilius műveit, az *Eclogát* és a *Bucolicát*.⁷¹ Epirota patrónusa korábban Cornelius Gallus volt, az ő 26. évi kivégzése után nyitott iskolát, melyben a kortárs költők műveit is tanulmányozta. Elgondolkodtató, hogy e döntésben a helyes irodalmi értékítéleten túl mekkora szerepe volt a politikai alkalmazkodásnak, hiszen Vergiliust tanítva Augustus császár egyik kedvenc szerzőjét vette fel a tananyagba.

⁶⁸ A zsinati kánonok valójában nem a hitehagyottakról beszélnek, hanem azokról, akik vissza kívántak térni az egyházba. Az olyan iratok, mint az ankyrai zsinat kánonjai, bőséges információval szolgálnak a hétköznapi keresztények kétségbeesett próbálkozásairól is, akik úgy próbáltak eleget tenni a császári rendeleteknek, hogy nem estek egyértelmű aposztáziába.

⁶⁹ MACMULLEN, Ramsay: *Ordinary Christians in the Later Persecutions*, in Ramsay MacMullen: *Changes in the Roman Empire. Essays in the Ordinary*, Princeton, Princeton University Press, 156–161.

⁷⁰ LUIJENDIJK, AnneMarie: *Greetings in the Lord. Early Christians and the Oxyrhynchus Papyrus*, Cambridge, Harvard University Press, 2008.

⁷¹ Suetonius: *De grammaticis* 16.

BIBLIOGRÁFIA

- ADAMIK Béla: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006.
- ANASTOS, Milton V.: Porphyry's Attack on the Bible. in Luitpold Wallach (szerk.): *The Classical Tradition. Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*, Ithaca, New York, Cornell University Press, 1960, 421–450.
- BARBAGALLO, C.: *Lo stato e l'istruzione pubblica nell'impero romano*, Catane, 1911.
- BARNES, Timothy D.: „Sossianus Hierocles and the Antecedents of the 'Great Persecution'.” *Harvard Studies in Classical Philology*, LXXX, 1976, 239–252.
- BARNES, Timothy. D.: „The Date and Martyrdom of Lucian of Antioch”. *Zeitschrift für antikes Christentum*, VIII, 2004, 350–53.
- BARNES, Timothy D.: *Early Christian Hagiography and Roman History*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2010.
- BARNES, Timothy D.: „Scholarship or Propaganda? Porphyry *Against the Christians* and its Historical Setting”. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, XXXIX, 1994, 53–65.
- BEATRICE, Pier Franco: „Le traité de Porphyre contre les chrétiens: l'état de la question”. *Kernos*, IV, 1991, 119–138.
- BEATRICE, Pier Franco: „Antistes philosophiae. Ein christenfeindlicher Propagandist am Hofe Diokletians nach dem Zeugnis des Laktanz”. *Augustinianum*, XXXIII, 1993, 31–47.
- BORZI, Salvatore: „Sull'autenticità del *Contra Hieroclem* di Eusebio di Cesarea”. *Augustinianum*, XLIII, 2003, 397–416.
- BRADSHAW, Paul E. – JOHNSON, Maxwell E. – PHILLIPS, L. Edwards: *The Apostolic Tradition. A Commentary*, Augsburg, Fortress, 2000.
- CARMON HARDY, P.: „The Emperor Julian and His School Law”. *Church History*, XXXVII, 1968/2, 131–143.
- COLPE, Carsten: „Civilitas Graeca und Eupistia Hellenike. Kennworte zur Religionspolitik des Kaisers Julian”. In: Schöllgen, Georg – Scholten, Clemens (szerk.): *Stimuli. Exegese und ihre Hermeneutik in Antike und Christentum. Festschrift für Ernst Dassmann*. Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 23, Münster, Aschendorf, 1996, 308–328.
- COOK, John Granger: *New Testament in Greco-Roman Paganism*, Tübingen, Mohr-Siebeck, 2000.
- COOK, John Granger: *The Interpretation of the Old Testament in Greco-Roman Paganism*, Tübingen, Mohr-Siebeck, 2004.
- CROKE, Brian: „The Era of Porphyry's Anti-Christian Polemic”. *Journal of Religious History*, XIII, 1984/1, 1–14.
- DIGESER, Elizabeth DePalma: „Porphyry, Julian or Hierocles? The Anonymous Hellene in Macarius Magnes' Apokritikos”. *Journal of Theological Studies*, LIII, 2002, 466–502.
- DIGESER Elizabeth DePalma: *A Threat to Public Piety. Christians, Platonists, and the Great Persecution*, Ithaca – London, Cornell University Press, 2012.
- DODDS, E. R.: *The Greeks and the Irrational*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1951.
- DOWNEY, Glanville: *A History of Antioch from Seleucus to the Arab Conquest*, Princeton, Princeton University Press, 1961.
- DUBOIS, Jean-Daniel: „Les « Actes de Pilate » au quatrième siècle”. *Apocrypha*, II, 1991, 85–98.
- EDWARDS, Mark: „Porphyry and the Christians”. *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. Supplement, No. 98, Studies on Porhyry, 2007, 111–126.
- EHRMAN, Bart D. – PLEŠE, Zlatko: *The Apocryphal Gospels. Texts and Translations*, Oxford, Oxford University Press, 2011.
- FRANCHI DE' CAVALIERI, Pio: *I martiri di S. Teodoro e di S. Ariadne*, Roma, Tipografia Vaticana, 1901.

- FREND, W. H. C.: *Martyrdom and Persecution in the Early Church*, Oxford, Basil Blackwell, 1965.
- FREND, W. H. C.: „Prelude to the Great Persecution: The Propaganda War”. *Journal of Ecclesiastical History*, XXXVIII, 1987/1, 1–18.
- GRÜLL Tibor: „The Legendary Fate of Pontius Pilate”. *Classica et Mediaevalia*, LXI, 2010, 151–176.
- HARNACK, A. von: *Porphyrius, 'Gegen die Christen' 15 Bücher: Zeugnisse, Fragmente und Referate*, Abhandlungen der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften 10, Berlin, 1916.
- HORBURY, W.: Christ as Brigand in Ancient Anti-Christian Polemic. in Bammel, Ernst – Moule, C. F. D. (szerk.): *Jesus and the Politics of His Day*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – London, 1984, 183–195.
- JOHNSON, Aaron P.: „The Author of the *Against Hierocles*: a Response to Borzi and Jones”. *The Journal of Theological Studies*, LXIV, 2013, 574–594.
- JONES, A. H. M. – MARTINDALE, J. R. – MORRIS, J.: *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. I, Cambridge, Cambridge University Press, 1971.
- KANAVOU, Nikoletta – PAPHOMAS, Amphilochios: „An Alexandrian Murder Case Revisited (P. Phiammon = BGU IV 1024, pp 6.3–8.21)”. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, CC, 2016, 453–469.
- LEVIEILS, Xavier: „La polémique anti-chrétienne des *Actes de Pilate*”. *Revue d'histoire et de philosophie religieuses*, LXXIX, 1999/1, 291–314.
- LUIJENDIJK, AnneMarie: *Greetings in the Lord. Early Christians and the Oxyrhynchus Papyri*, Cambridge, Harvard University Press, 2008.
- MACMULLEN, Ramsay: Ordinary Christians in the Later Persecutions, in Uő.: *Changes in the Roman Empire. Essays in the Ordinary*, Princeton, Princeton University Press, 1990, 156–161.
- MARCOS, Mar: „Falsificación literaria y propaganda durante la Gran Persecución: las *Acta Pilati* entre paganos, judíos y cristianos”. *Bizantinistica Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 2. ser. XV, 2013, 15–32.
- GRÉGOIRE, H. – ORGELS, P.: „La passion de S. Théodote, oeuvre du Pseudo-Nil, et son noyau montaniste”. *Byzantinische Zeitschrift*, XLIV, 1951, 165–184.
- MARROU, Henri-Irénée: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité. Sixième édition revue et augmentée*. Paris, Editions du Seuil, 1965.
- MITCHELL, Stephen: Maximinus and the Christians in AD 312. *The Journal of Roman Studies*, LXXVIII, 1988, 105–123.
- MITCHELL, Stephen: „The Life of Saint Theodotus of Ancyra”. *Anatolian Studies*, XXXII, 1982, 93–113.
- MONTINARO, Federico – NEUMANN, Lisa: „Eusebius was the Author of the *Contra Hieroclem*”. *Zeitschrift für Antikes Christentum*, 22, 2018/2, 322–326.
- MUSURILLO, Herbert A.: *The Acts of the Pagan Martyrs (Acta Alexandrinorum)*, Oxford, Clarendon Press, 1954.
- PEZZELLA, S.: „Il problema del κατὰ Χριστιανῶν di Porfirio”. *Eos*, LII, 1962/1, 87–104.
- RUINART, Thierry: *Acta primorum martyrum sincera et selecta*, Parisiis, Franciscus Muguet, 1689.
- RUIZ BUENO, D.: *Actas de los mártires. Edición bilingüe completa*, Madrid, Biblioteca de autores cristianos, 2003, Első kiadás: 1951.
- SCHÄRTL, Monika: *Nicht das ganze Volk will, dass er sterbe. Die Piatusakten als historische Quelle der Spätantike*. [Apelotes Studien zur Kulturgeschichte und Theologie], Frankfurt – Berlin – Bern, Peter Lang Verlag, 2011.
- SEELIGER, Hans Reinhard – WISCHMEYER, Wolfgang: *Märtyrerliteratur*, Berlin – München – Boston, De Gruyter, 2015.
- SLUSSER, M.: „The Martyrdom of Lucian of Antioch”. *Zeitschrift für antikes Christentum* VII, 2003, 329–37.

SPEYER, Wolfgang: *Die literarische Fälschung im heidnischen und christlichen Altertum*, München, C. H. Beck, 1971.

SPEYER, Wolfgang: „Neue Pilatus-Apokryphen”. *Vigiliae Christianae*, XXXII, 1978/1, 53–59.

TÓTH Anna Judit: „Gyógyító szobrok a késő ókorban”. In: Pócs Éva (szerk.) *Tanulmányok a transzcendensről VII: Mágikus és szakrális medicina*, Budapest, Balassi kiadó, 2010, 50–57.

TÓTH Anna Judit: „Telesma and Stoicheion. Magical Statues in Byzantium”. In: Éva Pócs (ed.): *Magical and Sacred Medical World*. Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2019, 405–434.